

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ*

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող
grakanagetgasparyan@mail.ru
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.193-218

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԻՄԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՉԱՐԵՆՑԻ ԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՍՐԱՀՈՒՄ (ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆ, ԱՂԱՍԻ ԽԱՆՋՅԱՆ)

Բանալի բառեր՝ Չարենց, Մյասնիկյան, Խանջյան, Ամատունի, Կենտկոմ, Ժողովուրդ, պատմություն:

Ներածություն

Եղիշե Չարենցի կյանքն ու ստեղծագործությունը անխզելի է պատմությունից: Չարենցը պատմություն էր կերտում և՛ որպես հայրենիքի զինվոր, և՛ որպես հեղափոխության մասնակից, և՛ որպես գրական գործի կազմակերպիչ ու հրատարակիչ, և՛ որպես հանրապետության քաղաքական ղեկավարների աջակից ու քննադատ: Որպես կամավոր՝ 1915-ին հայկական կամավորական 7-րդ ջրկատում հասավ մինչև Վան, մասնակցեց կռիվների և այդ տպավորություններով գրեց «Դանթեական առասպել» պոեմը: Որպես հեղափոխական՝ իրեն դրսևորեց նախ՝ Մոսկվայում, 1917-ի փետրվարին միանալով ոտքի ելած ցուցարարներին, ապա՝ Տիֆլիզում, մասնակցելով մարտերի, այնուհետև՝ Երևանում, 1920-ին միանալով մայիսյան ցույցի ելածներին և այդ ընդհանուր տպավորություններով գրելով «Սոմա», «Ամբոխները խելագարված» պոեմները, «Ողջակիզվող կրակ» շարքը, «Բոլորին, բոլորին, բոլորին» երեք ռադիոպոեմները և բազմաթիվ այլ գործեր: Գրականության պատմությունը նա կերտեց իր ժամանակի դաժան գրապայքարի պայմաններում՝ պահպանելով գեղարվեստի արդիականացման ու ազգային հատկանիշների խո-

* Հոդվածը ներկայացվել է 18.02.22, գրախոսվել է 21.02.22, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

րացման պահանջը, ստեղծելով «Նոյեմբեր» խմբակցությունն ու որպես հրատարակիչ՝ տպագրելով ինչպես ժամանակակից, այնպես և դասական գրողների գրքերը, այդ թվում՝ «Սասնա ծռեր» պատումների հավաքածուի առաջին մեծադիր ու շքեղ հատորը (1936): Չարենցը նաև մտերիմ էր հանրապետության քաղաքական ղեկավարության հետ և մեկ անգամ չէ, որ նրանց հետ քննարկել է Հայաստանի պատմական ճակատագրի հարցերը: Նա նաև կերտել է նրանց գրական դիմանկարները:

Ալեքսանդր Մյասնիկյան

1921 թ. մայիս 21-ին ՀԽՍՀ ռազմահեղափոխական կոմիտեն հայտարարում է կառավարության կազմը. ժողկոմխորհի նախագահ և ռազմական կոմիսար է նշանակվում Ալեքսանդր Մյասնիկյանը (Մարտունի), ով այդ պարտականությունները ստանձնել էր ապրիլի 4-ին: Մյասնիկյանը հայրենասեր գործիչ լինելուց բացի նաև գրական մարդ էր՝ Վ. Տերյանի և Պ. Մակինցյանի հետ մեկտեղ ուսանել էր Լազարյան ճեմարանում: Իր գործունեության ընթացքում նա աչքաթող չի անում ազգային համախմբումի և մշակույթի ու գրականության հարցերը: Սկզբից ևեթ նա ամեն կերպ աջակցում է Չարենցին: Ահա նրա հանձնարարությամբ և Մոսկվայում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի կազմակերպական ջանքերով ՀԽՍՀ «Սովնարկոմի հրատարակությամբ» Մոսկվայի Հայարտան տպարանում 1.000 օրինակ տպաքանակով լույս է տեսնում Չարենցի «Երկերի ժողովածու»-ի երկհատորյակը, որով բանաստեղծն ամփոփում է իր տասնամյա գրական վաստակը: Երկհատորյակը երևույթ էր հայ կյանքում, Չարենցին էապես մղեց առաջ և դարձրեց նոր-նոր ձևավորվող գրական շարժման առաջնորդը:

1920-ական թթ. սկզբներին, երբ դրված էր նոր գրականության գեղագիտական հիմքերի ճշտման ու զարգացման հեռանկարների հարցը, Մյասնիկյանը հանդես եկավ ուղենշային մի հոդվածով, ուրվագծեց նոր գեղարվեստի ազգային հիմնադրույթները և այդ շրջանակում բարձր գնահատեց Չարենցին¹: Նա ընդհանրապես փորձում է հունի մեջ գցել գրական-մշակութային կյանքը. այս տեսակետից շատ կարևոր է թե՛ Տերյանի քառահատոր ժողովածուի տպագրությունը Պ. Մակինցյանի խմբագրությամբ (1924-1925), թե՛ արվեստի ու գիտության ներկայացուցիչների ներգաղթի կազմակերպումը հայրենիք:

¹ Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան, № 1, 2 դեկտեմբերի, 1922, թիվ 267, 268:

Գասպարյան Դ.

Այս տեսադաշտում Մյասնիկյանը հետևում էր Չարենցի գրական փորձերին՝ սկսած «Երեքի» դեկլարացիայից մինչև «Standard»-ի ծրագիր (1922–1924) և ժամանակի համաշխարհային փորձը յուրացնելու նպատակով ամեն ինչ անում է նրան արտասահման գործողելու և ժամանակակից համաշխարհային մշակույթի հետ շփվելու համար: Այդ նպատակով միասին հաճախակի էին լինում Մոսկվայում: Մոսկվայի հիվանդանոցներից մեկում իր վերջին օրերն էր ապրում Թումանյանը: 1923 թ. հունվարի 1-ին Չարենցը նրան գրում է շատ հուզիչ այս տողերը. «Ամենասիրելի Հով. Թումանյան, խորապես ցավում եմ, որ հնարավորություն չունեմ անցնել Ձեզ մոտ և ամենախորին հարգանքներս բերել Ձեզ, մեր խոսքի ամենամեծ վարպետին, մեր ամենասիրելի պոետին: Այսօր ժամը չորսին ես Ալեքսանդր Ֆյոդորովիչի հետ մեկնում եմ Երևան, գնում եմ մեր երկիրը, խորապես համոզված լինելով, որ միայն այնտեղ, մեր հայրենի եզերքում մենք պիտի հնարավորություն ունենանք ստեղծելու մեր կուլտուրան, որը պետք է բխի Ձեր ստեղծագործության, որպես տեղական ստեղծագործության տրադիցիաներից»²:

Եվ ահա ՌԿ(Բ)Կ Անդրերկրյանի քարտուղարության 1924 թ. սեպտեմբերի 9-ի նիստում (քարտուղար՝ Մյասնիկյան) որոշվում է Չարենցին գործողել արտասահման և հատկացնել անհրաժեշտ միջոցներ (2000 ռ.)³: Այդ օրերին՝ օգոստոսի վերջերից մինչև սեպտեմբերի 13-ը Չարենցը Թիֆլիսում էր, որտեղից Մյասնիկյանի հետ վերստին մեկնում է Մոսկվա՝ կարգավորելու արտասահմանյան ուղևորության հարցերը: Ուղևորությունը հաջողվում է՝ 1924 թ. նոյեմբերի 21-ից մինչև 1925 թ. հունիսի սկիզբը Չարենցը լինում է Թուրքիայում, Հունաստանում, Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում: Մյասնիկյանին հասցեագրած «1925, 8 հունվար» ծավալուն նամակում Չարենցը հայտնում է, որ Պոլսից մեկնում է Աթենք. «Այստեղից վաղը ես մեկնում եմ Աթենք, ապա կգնամ Հռոմ, կշրջեմ իտալական զանազան քաղաքներում, հետո Փարիզ-Լոնդոն-Բեռլին-Վիեննա-Մոսկվա. ահա իմ ծրագիրը»⁴: Լոնդոն գնալ չի հաջողվում:

1925 թ. մարտի 22-ին «Յունկերս» ինքնաթիռի խորտակման հետևանքով Թիֆլիսից ոչ հեռու՝ Դիդուբեի օդանավակայանի մատույցներում, զոհվում է Ալեքսանդր Մյասնիկյանը (թաղված է Բաքվում): Չարենցը շատ ծանր է տանում այդ ողբերգական կորուստը և այն համարում է սարսափելի դժբախ-

² Չարենց 1967, VI, 396–397:

³ Տե՛ս Չարենց 2017, 290:

⁴ Չարենց 1967, VI, 412:

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

տուություն հայ ժողովրդի և նրա մշակույթի համար: Բեռլինից հեռագրել է. «Ցնցված եմ ընկ. Մյասնիկյանի <...> մահվամբ: Իմ վիշտն անսահման է»⁵: Այն կարծիքին էր, որ Ստալինի անմիջական հանձնարարությամբ «վթարը» Բերիայի կազմակերպած սադրանքն է⁶: Ողբերգության անմիջական վերապրումով գրում է Մյասնիկյանի հիշատակին նվիրված «Մյուր դե Ֆեդերե (Կոմունարների պատը Փարիզում)» պոեմը (Բեռլին, 12.IV.1924 – 28.V.1925)⁷: Հետագա տարիներին Չարենցը շատ է զգացել մեծ բարեկամի պակասը և նրա հիշատակը ոգեկոչել «Սիրելի Ալեքսանդր Ֆեոդորովիչին» (15.V.1927) բանաստեղծությամբ, «Ա.Մ.» («Ե՛լ, բարձրացի՛ր դագաղից և կրկի՛ն երևա աշխարհին»), «Ա.Մ.» («Նայիրյան արևն էր քո մեջ՝ լենինյան հրով ճառագած») (15–16.IV.1933) քառատողերով:

Աղասի Խանջյան

Չարենցը Խանջյանին գիտեր 1920 թվականից: Նրա ստորագրությամբ է ստացել կուսակցական տոմսը, իսկ Խանջյանն այնքան ոգևորված էր Չարենցով, որ նրա ռադիոպոեմները արտագրում էր իր նոթատետրում: 1930 թ. մայիսի 7-ի ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի լիազոմար նիստը Հայկազ Կոստանյանին ազատում է առաջին քարտուղարի պարտականություններից և նրա փոխարեն ընտրում է Աղասի Խանջյանին, երկրորդ քարտուղար՝ Ամատունուն: Կուսակցության VII համագումարը 1930 թ. մայիսի 25-ին հաստատում է լիազոմար նիստի ընտրության արդյունքները:

Մյասնիկյանից հետո Չարենցը դժգոհ էր հանրապետության տնտեսական վիճակից, կոլեկտիվացումից, սովի մատնված լեռնային գյուղերի կացությունից, մշակութային շինարարությունից: Այդ հարցերով ապարդյուն դիմել է 1928–1930 թթ. ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կոստանյանին: Խանջյանի հետ հույսեր էր կապում:

Բանաստեղծի և կուսակցության ղեկավարի հարաբերություններն ավելի ակնհայտ դարձան Չարենցի «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի հրատարակության ժամանակ: Գիրքը լույս է տեսնում, բայց դառնում է քաղաքական հարձակումների թիրախ:

⁵ Խորհրդային Հայաստան, 1925, 03.27, թիվ 69, 27 մարտ:

⁶ Տե՛ս **Չաքարյան** 1989, 219:

⁷ Պոեմի մի հատված 1925-ին տպագրվել է «Մարտակոչ»-ում (թիվ 172), ամբողջությամբ՝ ԽՀ-ում (թիվ 191, 192, 195, 196, 197), նույն թվին՝ նաև առանձին գրքով, 60 էջ, 1.000 օրինակ: Ունի ուղերձ՝ «Այս պոեմն նվիրում եմ հիշատակին Ալեքսանդր Ֆեոդորովիչ Մյասնիկյանի (Մարտունու), ընկերոջ, կոմունիստի, մարդու»:

Գասպարյան Դ.

1933 թ. նոյեմբերի 13-ին տեղի է ունենում Կենտկոմի բյուրոյի փակ նիստ: Հոկտեմբերի 20-ին բուժման նպատակով Գագրա մեկնած Խանջանի փոխարեն կուսակցության ղեկավարությունը ժամանակավորապես անցել էր ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 2-րդ քարտուղար Արամ Միրզաբեկյանի ձեռքը, ով Բերիայի դրածոն էր: Օգտվելով Խանջանի և ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Տեր-Գաբրիելյանի բացակայությունից՝ Միրզաբեկյանը և համախոհները, Խանջանին վարկաբեկելու և պաշտոնանկ անելու նպատակով, կենտրոնից եկած «պատասխանատու աշխատողի» հրահանգով գաղափարական աշխատանքի վերանայման պահանջ են դնում: Առիթը «Պրոլետարական լիտերատուրա» ամսագրի խմբագրությանը Ստալինի հղած նամակի երկրորդ տարելիցն էր: Բյուրոյի փակ նիստը որոշում է. «Հանձնարարել ընկ. ընկ. Աշրաֆյանին և Արիսյանին հինգօրյա ժամկետում տալ Չարենցի «Գիրք ճանապարհի» գրքի գնահատականը և պարզել նրա հրատարակման հանգամանքները»: Դրանից բացի 1933 թ. նոյեմբերի 13-ին լուստոլկոմ Արիսյանը ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմ է ուղարկում գրություն, ըստ որի՝ Չարենցի և Ա. Բակունցի կազմած «Հայ գրականության պատմության քրեստոմատի»-ն արատավոր հրատարակություն է, քանի որ նրանում տեղ գտած հեղինակները՝ Պատկանյան, Շահագիզ, «վայրագ (զոլոգիական) մարտնչող հայ ազգայնական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ» ու «շովինիստական ստեղծագործողներ» են, և պահանջում է անհապաղ շրջանառությունից հանել⁸:

1933 թ. նոյեմբերի 14-ին դարձյալ Խանջանի բացակայության պայմաններում ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմն ընդունում է քարտուղարության որոշում՝ «Հայ պետհրատի արտադրանքի իդեոլոգիական անկայունության մասին»⁹: Ըստ այդմ՝ Չարենցի «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուն որակվում է որպես «հակահեղափոխական տրոցկիստական զրպարտություն կուսակցության դեմ, տրոցկիզմի դեմ կուսակցության մղած պայքարի և կուսակցության առաջնորդ ընկ. Ստալինի դեմ, մի գիրք, որը թունդ նացիոնալիստական մեկնաբանում է տալիս Հայաստանի պատմությանը, ակնհայտորեն արտահայտելով հայկական մարտնչող նացիոնալիզմը»: Թիրախում էր նաև «Հայ գրականության քրեստոմատի»-ն, որի մեջ «գետեղված են ծայրահեղ շովինիստական ստեղծագործություններ (Գամառ-Քաթիպա, Րաֆֆի, Շահագիզ և ուրիշներ)»: Այլևայլ արգելանքների հետ մեկտեղ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը որոշում է գործածությունից

⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 13, գ. 25, թ. 167-168:

⁹ Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան, 18.11.1935, թիվ 267:

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

հանել քրեստոմատիան և արգելել Չարենցի «Գիրք ճանապարհի»-ի հրատարակումը: Եվ քանի որ Չարենցը Հայպետհրատի պաշտոնյա էր՝ նման գրքեր հրատարակելու համար «նրան հեռացնել գեղարվեստական սեկտորի վարիչի պաշտոնից»¹⁰:

«Գիրք ճանապարհի»-ն արգելելու կապակցությամբ 1933 թ. նոյեմբերի 14-ին Չարենցը գրությամբ դիմում է ՀԿ(բ)Կ ԿԿ քարտուղարությանը, պատճենը՝ Ա. Միկոյանին և հայտնում, որ իր «Գիրք ճանապարհի»-ն «...հիմնական մասերով նախապես ծանոթ է եղել և՛ Խանջյանին, և՛ Աշրաֆյանին, որից հետո միայն հանձնվել է տպագրության»: Շարունակում է, որ ինքը համոզված է մասնավորապես «Աքիլե՛ս, թե՛ Պյերո» երկի «իդեոլոգիական միանգամայն անխոցելի լինելու մեջ» և խնդրում իր վրայից վերացնելու «այն ծանր, ճնշող, ծայրաստիճանի անհանդուրժելի մթնոլորտը, որի մեջ կարող է ընկնել խորհրդային բազմամյա գրողը...»¹¹: Նաև 1933 թ. նոյեմբերի 21-ին Չարենցը դիմում է ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի ԿՎՀ նախագահ Ա. Գալոյանին և բողոքում Կենտկոմի քարտուղարության՝ նոյեմբերի 14-ի իրեն աշխատանքից ազատելու որոշման դեմ. «Խնդրում եմ կատարել ամենախիստ քննություն Պետհրատում ունեցած իմ գործունեության և, եթե ես իրոք հանցապարտ եմ, ոչ միայն «հեռացնել» ինձ Պետհրատից, այլև հանձնել ինձ դատական պատասխանատվության, իսկ եթե ես անմեղ եմ իմ վրա բարդած մեղադրանքներում – վերականգնել ինձ իմ պաշտոնում, որը միակ ճանապարհն է ոչ միայն իմ «հիմնարկային», այլև գրական-քաղաքական ռեաբիլիտացիայի»¹²:

1933 թ. նոյեմբերի 22-ին իրադրությանը տեղյակ Խանջյանը վերադառնում է Գագրայից, Թիֆլիսում հանդիպում է Բերիային, Երևանում կանխում հեղաշրջման փորձը և դավադիրներին ազատում զբաղեցրած պաշտոններից: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի ընդլայնված նիստում որոշվում է վերանայել «Կենտկոմի բյուրոյի նոյեմբերի 14-ի որոշման առանձին մասեր»: Սա Խանջյանի քաղաքական հաղթանակն էր և Չարենցի վիճակը բարելավելու նախապայման: Խորացող տագնապները Չարենցին մղում են ճակատային ծանր խոստովանության. «Եվ ո՛չ հասկացար, որ երգերըդ քեզ // Գցելու են մի ամեհի կրկես, // Ուր արյամբ են լոկ հոչակ նվաճում»¹³:

¹⁰ Գասպարյան 1994, 583–584:

¹¹ Չարենց 1996, 224:

¹² Չարենց 1996, 226–227:

¹³ Չարենց 1983, 66:

Գասպարյան Դ.

1933 թ. նոյեմբերին տասը օրով Հայաստան է ժամանում մոսկովյան գրողների մի խումբ՝ նախապատրաստելու ԽՍՀՄ գրողների հիմնադիր համագումարը: Պատվիրակության առանձին ներկայացուցիչների հետ Չարենցը համագործակցում է գրական-թարգմանական հարցերում: Բայց «Գիրք ճանապարհի»-ի արգելման պատճառով, մատնված լինելով հոգեբանական ծանր կացության, չի մասնակցում հանդիպումներին: Այս ընթացքում կազմակերպվում է ուս գրագետների կողմից հայ գրողների ստեղծագործությունների ուսումնասիրության հարցը: Չարենցին բաժին է ընկնում կուսակցական քննադատ Վալերի Կիրպոտինը: Հյուրանոցում Չարենցը հանդիպում է նրան և «Գիրք ճանապարհի»-ի արգելված օրինակը ձեռքին մեկնաբանում «Աքիլե՛ս, թե՛ Պյերո» ինտերմեդիան՝ որպես Պյերո ներկայացնելով Տրոցկուն:

Արգելանքը քիչ էր, այս ընթացքում Չարենցի գրքի դեմ կազմակերպվում է նաև բանասարկություն. գրպարտիչ Ա. Ոսկերչյանի միջոցով լուր է տարածվում, թե «Աքիլե՛ս, թե՛ Պյերո» ինտերմեդիան գրել է ոչ թե Չարենցը, այլ մի ամբողջ «գաղտնի կազմակերպություն», որ դա գրողների մի խմբակի կողմից դավադրություն է խորհրդային իշխանության, կուսակցության և անձամբ առաջնորդ Ստալինի դեմ: Ոսկերչյանի հայտարարությունը նախապես հաստատել են Ս. Հարությունյանը (4.XII.1933) և Գ. Մալյանը (9.XII.1933)¹⁴: Քննարկվել է ՀԽՍՀ կազմկոմիտեի ֆրակցիայի նիստում և որոշվել «հարցը հետաձգել, ստուգել <...> և ապա քննության դնել ֆրակցիայի հաջորդ նիստին»¹⁵: 1933, նոյեմբերի 28-ին Չարենցը դիմում է ՀԽՍՀ կազմկոմիտեի նախագահ Դ. Տեր-Սիմոնյանին՝ պատժելու զրպարտչին¹⁶:

1933 թ. դեկտեմբերի 1-ին հայ գրողների ընդհանուր ժողովում զեկուցում է Կիրպոտինը, քննադատում Մ. Արմենի «Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին»¹⁷ ծրագրային հոդվածը և դատապարտում Չարենցի, Բակունցի և համախոհների գրական դիրքորոշումը: Չարենցը ելույթ է ունենում և տալիս անհրաժեշտ բացատրություններ:

Բարոյական այլասերումի հասած գրական այս միջավայրում 1933 թ. դեկտեմբերի 1-ին Չարենցը զայրալից ու վրդովված ծավալուն նամակ է հասցեագրում Մ. Շահինյանին և խոսում այն ծանր կացության մասին, ինչի մեջ հայտնվել էր ինքը «Գիրք ճանապարհի»-ն կալանավորելու, կալանքից ազա-

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 170, ց. 1, գ. 1, թ. 2-3:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 14, գ. 51: **Չարենց** 1996, 501:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 170, ց. 1, գ. 1, թ. 1:

¹⁷ Տե՛ս Գրական թերթ, 21.04.1933, թիվ 7:

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

տելու իր միջնորդության և ծանր հոգեվիճակի մասին: Տեղեկացնում է, որ համանման բովանդակության մի նամակ երկու օր առաջ ուղարկել է Ստալինին:

Նամակում գրում է «Աքիլե՛ս, թե՛ Պյերո» ինտերմեդիայի մասին, ասում, որ այն թարգմանվել է ռուսերեն, քննարկվել Անդրերկրկոմի կուլտբաժնում. «Պատկերացնո՞ւմ եք, թե ինչ ապրումներ ես պիտի ունենայի այդ օրերին. չե՞ որ ես կարող էի սպանել և՛ ինձ, և՛ իմ ընտանիքը, խելագարվել, և ես զարմանում եմ, թե ինչու դա չարենցի»: Ավելացնում է, որ ինքը դեռևս վերականգնված չէ Պետհրատում, իսկ մթնոլորտն այնպիսին է, որ «Դեռևս կարող եմ ինձ սպանել: <...>: Այս փոքր նայիրյան աշխարհում ես շատ թշնամիներ ունեմ: Առանց ձեր ազնիվ պաշտպանության նրանք ինձ կուտեն: Դուք ավելի լավ եք պատկերացնում մեր երկրի ամբողջ հետամնացությունը: <...>: Եվ կրկին, վերջին անգամ, աղաչում եմ, օգնեք ինձ!»¹⁸: Ծրարին՝ հետադարձ կապի համար, Մ. Սարյանի հասցեն է, որովհետև իրեն վերահսկում էին:

«Գիրք ճանապարհի»-ի հետ կապված թնջուկը, ի վերջո, լուծվում է. այդ գործը Տիգրան Հախումյանի ռուսերեն թարգմանությամբ ուղարկվել էր Ստալինին: Պահպանվել է Ստալինի՝ ԽՍՀՄ Գլավլիտի միջոցով փոխանցված կարծիքը. «Ես ուշադրությամբ կարդացի Չարենցի այդ պոեմը: Եվ ահա թե ինչ կասեմ այդ մասին: Որպես գեղարվեստական գործ լավ է մտահղացված ու գրված: Սակայն որոշ նկատառումներով պետք չէ դա տպագրել: Ուստի, իմ անունից Չարենցին պետք է ասել, որ առայժմ հրաժարվի դրա հրատարակությունից»¹⁹: Սա Չարենցի հաղթանակն էր. ժողովածուից հանում է «Աքիլե՛ս, թե՛ Պյերո»-ն, դրա փոխարեն ընդհանուր ծավալը պահպանելու համար ավելացնում նոր գործեր, և գիրքը լույս է տեսնում: Այս ընթացքում Խանջանի ջանքերով նա հրատարակչությունում արդեն վերականգնվել էր իր պաշտոնում, իսկ գրքի լույս աշխարհ գալը փրկություն էր, որից հետո, համեմատաբար խաղաղված, 1934 թ. Չարենցը օգոստոսին Մոսկվայում մասնակցում է ԽՍՀՄ գրողների հիմնադիր համագումարին և ելույթ ունենում արվեստի հարցերի վերաբերյալ: Անձնական հանդիպումների ժամանակ Խանջանը նրան և Բակունցին դրդել է գեղարվեստական երկեր գրել Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի մասին: Մի բան, որ երկու գրողներն էլ արեցին²⁰: Չարենցը

¹⁸ Չարենց 1996, 270–273:

¹⁹ Գասպարյան 1994, էջ 592:

²⁰ Տե՛ս Ե. Չարենցի «Դեպի լյառը Մասիս», «Անակնկալ հանդիպում Պետրոպավլովյան ամրոցում» պոեմները, Ա. Բակունցի «Խաչատուր Աբովյան» վեպը:

Գասպարյան Դ.

նաև անգամ ուշ ժամերի ազատ ելումուտ է ունեցել Խանջանի մոտ, նրան կարդացել իր նոր գրած գործերը:

1935 թ. սկզբին Չարենցով հետաքրքրվում է ՆԳԺԿ-ն: Հարցաքննություններում նրան ուղղված հիմնական մեղադրանքներն էին՝ «տեռորիստ և նացիոնալիստ»: Իբր, ահաբեկությամբ պետք է վերջ տար Լ. Արիսյանին, ով այնքան դառնություն էր նրան պատճառել «Գիրք ճանապարհի»-ի հարցով՝ անգամ Խանջանի և Դ. Տեր-Սահակյանի դրական վճիռից հետո երկու ամիս ձգձգել էր գրքի հրատարակությունը: Եվ Չարենցը, իրոք, վերջ է տալիս Լևոն Անանյանին, բայց ոչ թե օրենքով արգելված ահաբեկությամբ, այլ՝ օրենքով թույլատրելի էպիգրամներով:

Այս ամենից հետո, այսպես, թե այնպես, Չարենցի հանդեպ վստահությունը թուլանում է, և խզվում են կապերը Խանջանի հետ: Դա 1935-ին էր, երբ Չարենցին հեռացնում են պետհրատում զբաղեցրած պաշտոնից, որից անմիջապես հետո նա գրավոր հայտարարություն է ներկայացնում՝ Գրողների միության շարքերից դուրս գալու մասին: Նրա հայտարարությունը քննարկում են, դրան տալիս են քաղաքական որակավորում և իր իսկ ծննդյան օրը՝ 1935 թ. մարտի 13-ին, հեռացնում Գրողների միությունից: Բառացիորեն այս օրերին է գրել ինչպես Խանջանին, այնպես և իրեն ուղղված այս տողերը.

Կոչված եմ այսօր ահա ես Չեկա...
Կարծես թե ուրիշ հերյուրանք չըկա,
Որով «օրենքից դուրս» համարեն ինձ...
Մատնում է մի «հին բարեկամ» Մակինց,
«Գրողները» ինձ «դուրս են շարտում
Դրաստամատյան Գրական Տնից»,
Իսկ վերից Խանջանն ի՞նքն է հոխորտում,
Թե ինձ «կհանի իմ հիմար քնից...»:

.....
Էհ, վաղուց եմ ես «քնից» արթնացել,-
Այդ դո՛ւք եք, ավա՛ղ, քնած մնացել...²¹:

Պետությունն՝ ամբողջ իր ապարատով
Ելել է ահա... մի պոետի դեմ,-
Էլ ինչպես ես ինձ ահով չդիտեմ
Ու չհիանամ իմ «բիրտ» սֆաթով,-

²¹ **Չարենց** 1996, 88:

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

Եվ... զարհուրելի իմ ուժով հպարտ,-

Չբացականչեմ՝ «- Հերո՛ւ եմ ու մարդ!!!»²²:

Այսքանից հետո, երբ 1935 թ. դեկտեմբերի 30-ին ՀԽՍՀ կազմավորման 15 – ամյակի կապակցությամբ Ստալինը Կրեմլում հետաքրքրվում է Չարենցով, նրա վիճակը մի կարճ շրջան դրական շրջադարձ է ունենում՝ վերականգնվում են Խանջյանի հետ խզված հարաբերությունները: Մինչ այդ, Անդրերկրկոմի միջնորդությամբ նա վերականգնվել էր նաև Գրողների միության շարքերում:

1936 թ. հունվարի 7-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ Չարենցը նշանակվում է Պուշկինի մահվան 100-րդ տարելիցը նշող հանրապետական հոբելյանական հանձնաժողովի նախագահ²³: Չարենցը կազմում է հոբելյանը նշելու արտակարգ հարուստ ծրագիր՝ ցանկանալով մեծ բանաստեղծին արժանին հատուցել: Նախատեսված էր, որ ինքը պետք է թարգմանի Պուշկինի «Պղնձե հեծյալը». «Ե. Չարենցը մասնավորապես աշխատում է «Պղնձե հեծյալի» թարգմանության վրա»²⁴: Ծրագրի ընդգրկումը լայն էր՝ հրատարակել գրքեր և հոդվածների ժողովածուներ Պուշկինի մասին, Պուշկինի գիտական կենսագրությունը, Պուշկինը և Հայաստանը, Տինյանովի «Պուշկին» գիրքը, թարգմանել և առանձին գրքերով հրատարակել նրա գեղարվեստական արձակը, պոեմները, պոեզիան, թատերգությունները, քննադատական հոդվածները: Առանձին ներկայացված են զանգվածային աշխատանքները՝ ներկայացումներ թատրոններում, կինոցուցադրություններ, ռադիոհաղորդումներ, երեկոյթներ ու ցերեկոյթներ, գիտական միջոցառումներ²⁵:

Խանջյանը նաև մտահոգվում է Չարենցի առողջական խնդիրներով. 1936 թ. հունիսի 22-ին նա «Շտապ» հեռագրում է Մոսկվա, ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլանային, ֆինանսական և առևտրական բաժին. «Չարենցի անձնագիրն ստացվել է: Խնդրում եմ հեռագրել, թե ումից և ինչպես նա պիտի ստանա տարադրամը»²⁶: 1936 թ. հունիսի 29-ին Չարենցի հարցը լսում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն. «Հանձնարարել Լուսժողկոմատին (ընկ. Եղիազարյան)՝ 1) Բուժման նպատակով ընկ. Չարենցի արտասահմանում գտնվելու ընթացքում ամեն ամիս նրա ընտանիքին հատկացնել ութ հարյուր ռուբլի: 2) Անհրաժեշտ

²² Չարենց 1996, 89:

²³ Գրական թերթ, 20.01.1936, թիվ 2:

²⁴ Չարենց 1967, VI, 364:

²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 30, թ. 27-63; ֆ. 1, ց. 24, գ. 19ա, թ. 73-74:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 70, թ. 33:

Գասպարյան Դ.

միջոցներ հատկացնել Չարենցին, ինչպես նաև նրան մինչև Մոսկվա ուղեկցող ընկերոջը: Կենտկոմի քարտուղար՝ Ա. Խանջյան²⁷:

Չարենցը ոգևորված էր. «Նորից կտեսնեմ Եվրոպան՝ Վենետիկը, գոնդոլաները... Ախր ես Եվրոպան տեսա, ինչպես ասում են, «քառասմբակ վագրով»²⁸:

Բայց երկրով մեկ ուժեղանում էր քաղաքական լարվածությունը: 1936 թ. հուլիսի 7-ին Ալազանը հանդիպում է ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի հունիսյան լիագումար նիստից նոր վերադարձած Խանջյանին. «Հուլիսի սկզբներին Խանջյանը Մոսկվայից վերադարձավ Երևան: Հուլիսի յոթին ես եղա նրա մոտ: Երբ հարցրի հունիսյան պլենումի արդյունքների մասին, Խանջյանը տխուր ասաց. «Ես այդ պլենումից արյան հոտ առա... Շատ վատ բաներ են սպասվում մեր երկրում»: Խանջյանը շարունակել է. «...դեռ մինչև Մոսկվա գնալս այդ սրիկաները (Բերիան և համախոհները՝ Դ.Գ.) պնդում էին, որ ես համաձայնեմ բանտարկեն ոչ միայն Ներսիկին, այլև Չարենցին, Բակունցին և քեզ, բայց ես չթույլատրեցի: Պատկերացնո՞ւմ ես, Չարենցի, Բակունցի և քո բանտարկությանը մենք կխայտառակվեինք ոչ միայն մեր երկրում, այլև արտասահմանում»²⁹:

Նույն օրը Թիֆլիս՝ Անդրերկրկոմի Կենտկոմի խորհրդակցության մեկնելուց առաջ, Երևանի երկաթգծի կայարանում Ռեգինա Ղազարյանի միջոցով Չարենցը Խանջյանին է փոխանցում մի գրություն, որի բովանդակությունը անհայտ է, սոսկ կռահումներ կարելի է անել: Խանջյանը Թիֆլիս է մեկնում մոայլ տրամադրությամբ:

1936 թ. հուլիսի 9-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմին կից կուսկոլեգիայում տեղի է ունենում գրողների կուսակցական հավաքը (կուսկոլեգիայի անդամ Մինաս Սարգսյանի առաջարկով): Մասնակցում են՝ Ն. Զարյանը, Հ. Սիրասը, Վ. Նորենցը, Դ. Տեր-Սիմոնյանը, Հ. Գյուլիքսիյանը, Վ. Ալազանը, Հ. Մկրտչյանը, Ն. Դաբադյանը, Գ. Հովնանը:

Ելույթներից. **Մ. Սարգսյան**. Հայաստանում հայտնաբերվել է տրոցկիստական-նացիոնալիստական խմբակ, որը ղեկավարել է «քայքայված կոմունիստ» Ն. Ստեփանյանը. «Արդեն մասամբ հայտնի է Ակսել Բակունցի և Գուրգեն Վանանդեցու կապը Ստեփանյանի հետ»: **Ն. Զարյան**. «Հատկապես Ակսելի նացիոնալիստական սխալները հայտնի են մեր մի շարք գրողներին,

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 39, թ. 81:

²⁸ Չարենցի հետ, 1997, 297, 319:

²⁹ Ալազան 1990, 3-4:

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

որոնք հաճախակի առիթ են ունեցել պայքարելու Ակսելի դեմ: Ընկերներ՝, Ակսելը հայիոյել է մեր կառավարությանը, մեր կուսակցությանը, անգամ Ստալինին <...>: Ակսելը մի անգամ չէ, որ հայտնել է, որ մեր ժողովուրդն ապագա չունի, մեր կուլտուրան չի զարգանա այս պայմաններում»: **Սիրաս.** «Նա (Ակսել՝ Դ. Գ.) զարմանալի բարձրից է նայում մեր գրողներին և նրանց գրական աշխատանքներին: Նա, բացի իրենից և Չարենցից, չէր ուզում մյուսներին տեսնել: <...>: Ն. Դաբադյանը երբ մի անգամ վեր կացավ ու մերկացրեց Ա. Բակունցի սխալները, Բակունցը նրա երեսին զարկեց թանաքամանը, այդ լկտի արարքի համար նրան ոչ ոք չպատժեց»: **Հովնան.** Ակսելը կտրված էր մեր կուսակցական աշխատանքներից, անդամավճարը կանոնավոր չէր մուծում, պետք է դադարեցնել նրա գրքի տպագրությունը: **Վ. Նորենց.** «Ամենապրովինցիալ և սահմանափակ գրողը մեր գրականության մեջ Ակսել Բակունցն է»: **Դ. Տեր-Սիմոնյան.** «Ակսելը վարկաբեկում էր մեր բոլոր կոմունիստ ընկերներին, նա միայն Չարենցին էր ճանաչում որպես գրողի»: **Հ. Գյուլիքնիսյան.** «Իմ կարծիքով ճիշտ չէ, որ Ակսել Բակունցը խոշոր գրող է: Մեր աշխատավոր լայն մասսաները նրան չեն կարդացել և չեն կարդում, ինչպես չեն կարդում «Գիրք ճանապարհին» Չարենցի, դա (դրանք՝ Դ. Գ.) մեր աշխատավորության համար խորթ ստեղծագործություններ են»: Ելույթ են ունենում նաև **Վ. Ալազանը, Հ. Մկրտչյանը: Մ. Սարգսյանը** ամփոփիչ խոսքում, առանց անունը տալու, Բակունցի հարցում իբր լիբերալ վերաբերմունքի համար մեղադրում է Խանջանին՝ «դե՛, գրող է, ոչինչ»: Չարենցի նկատմամբ նույն «չդիպչել», «չվիրավորել» վերաբերմունքն է:

Այս ակնարկները բացահայտորեն ուղղված են Խանջանի դեմ, իսկ նրանց շատ լավ հայտնի էր, որ նա Թիֆլիսում է. վերջինիս սպանության լուրը դեռևս չէր տարածվել, արյունոտ դեպքը դեռ նոր էր կատարվելու: Որտեղի՞ց Մինաս Սարգսյանին այնքան հանդգնություն, որ բացահայտորեն քննադատեր հանրապետության կուսակցական ղեկավարին, իսկ գուցե նա ինչ-որ բան նախապես գիտե՞ր՝ նույն օրը Խանջանի հետ կատարվելիք առաջիկա հաշվեհարդարի մասին³⁰:

Ամեն ինչ կանխորոշված էր. 1936 թ. հուլիսի 9-ին Թիֆլիսում Բերիան սպանում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջանին: Դեպքը տեղի է ունեցել երեկոյան՝ ժամը 17-ից հետո, ժամը 20-ին արդեն «մի քանի ժամ» «քնած» էր:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 170, ց. 1, գ. 4, թ. 34-44:

Գասպարյան Դ.

Թերթերը տպագրում են մահախոսականը. «ՀամԿ(Բ)Կ Անդրերկրկոմը հայտնում է Հայաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Խանջանի մահը, որ տեղի ունեցավ 1936 թ. հուլիսի 9-ին ինքնասպանության ակտի հետեւանքով»: Ինքնասպանության ակտը դիտելով որպես փոքրագույն արտահայտություն՝ [հայտնվում է], որ ընկ. Խանջանը վերջին ժամանակներս իր աշխատանքի մեջ մի շարք քաղաքական սխալներ էր թույլ տվել, որոնք արտահայտվել էին նացիոնալիստական ու հակահեղափոխական-տրոցկիստական տարրերի մերկացման գործում բավարար զգաստություն չցուցաբերելու մեջ»:

Բերիայի գործակալները Խանջանին վարկաբեկող լուրեր են տարածում:

Խանջանի ողբերգական մահը ցնցում է Հայաստանը: Սկզբից ևեթ ոչ ոք՝ առաջին հերթին Չարենցը, չի հավատում ինքնասպանության վարկածին, այլ միայն սպանություն, ինչը հետագայում հաստատվեց: Ըստ հուշագիր Ա. Աբրահամյանի՝ գույժը ձայնասփյուռով Չարենցը լսել է Ծաղկաձորի գրողների տանը, գիշերվա ժամը 3.30-ին և հաղորդել ծանոթներից մեկին. «Դու պատկերացնո՞ւմ ես, չկա՛ Աղասին, չկա՛ Աղասի Խանջանը: Թիֆլիսում սպանել են: Հենց նոր Ամերիկայից հաղորդեցին, թե իբր ինքնասպան է եղել: Սո՛ւտ է, չհավատա՛ւ: Նա ինքնասպանություն չէր գործի, էն էլ օտար հողում: Նրան սպանել են»³¹: Այս օրերին անում է այսպիսի գրառում. «Խանջանը մեր վերջին հերոսն էր, որին սպանեց Բերիան»³²:

Հոգեհանգստին Չարենցը գնում է դաշնակահար և նկարիչ Աղավնի Մեսրոպյանի ու նրա 13-ամյա որդու՝ Ծովակ Համբարձումյանի հետ: Անցնում են սգակիր ժողովրդի միջով, Չարենցի հանդեպ կար «հիրավի համաժողովրդական պատկառանք»: Խանջանի տունը, որ ժողովուրդը համարում էր «կլոր դաչա», Չարենցի սոնետների շարքում վերածվել է «Նաիրյան Բելվեդեր»-ի: «Խանջանի դագաղը դրված էր իր առանձնատան երկրորդ հարկի ընդարձակ ճաշասենյակում՝ կարմիր կերպասով ծածկված սեղանի վրա»: Սիմֆոնիկ նվագախումբը Սարաջևի գլխավորությամբ նվագել է Բեթհովենի ու Գրիգ: Ռուս սպասուհի Քսենյան օձանելիք է շաղ տվել գլխի վերքի վրա: Չարենցը օձանելիքի սրվակն ուժով խլել, պատուհանից դուրս է շարտել և աղախնի ընդդիմությանն առարկել. «Մի պղծեք այս սուրբ մարմինը»:

³¹ Գրական թերթ, 1.04.1993:

³² **Չարենց** 1983, 542:

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

Թոքաբույժ Գրիգոր Սաղյանին Չարենցն ասել է. «Աղասուն բուժում էին տոբերկուլոզից, իսկ նրան սպանեց ատրճանակի գնդակը»: Բժիշկներ Սաղյանն ու Միրզա-Ավագյանը հրաժարվել են ստորագրել «ինքնասպանության» եզրակացությունը: «Խանջյանի անձնական բժիշկ Սաղյանը և հայտնի վիրաբույժ Միրզա-Ավագյանը, տեսնելով Խանջյանի զույգ քունքերի վերքերը, կասկածանքով ասել են, որ այդ վերքերը ինքնասպանի վերքեր չեն, այլ մեկն ու մեկի ձեռքով նա սպանված է: Այս կասկածի համար երկու բժիշկները բանտ նետվեցին: Սաղյանին գնդակահարեցին, իսկ Միրզա-Ավագյանը բանտում մահացավ»³³:

«Ինքնասպանության» կեղծիքին նպաստել է Խանջյանի թիկնապահ Հովհաննես (Վանյա) Սանոյանը. պատմել է՝ Խանջյանի հեռախոսը անընդհատ զնգում էր, չէր վերցնում, ինքը վերցրել է, Բերիան էր, կարգադրել է արթնանալուն պես իրեն զանգահարի, մոտեցել է մահճակալին՝ արթնացնելու, տեսել է աչքերը բաց, մեռած, բարձին արյուն, կանչել է վարորդին, փորձել են բարձրացնել, գետնին է ընկել «Բրաունինգ» տեսակի կանացի ատրճանակը. կրակելիս «համարյա ծայրը չէր լսվում»:

Չարենցը նրան ասել է. «Ա՛յ տղա, աչքերիս մեջ նայիր, ի՞նչ ինքնասպանություն, ի՞նչ եք խոսքը մեկ արել, ո՞ւմ եք խաբում: <...>: Ես Աղասուն լավ եմ ճանաչում, նա ուժեղ կամքի տեր մարդ էր, այսպիսի բան երբեք չէր անի»³⁴: Սանոյանը հետագայում լռել է:

Այս սպանությունն իր աչքով անմիջապես տեսել է Անդրկովկասի կռաակցական կազմակերպությունների աշխատանքների վերահսկողության կոմիտեի հանձնաժողովի նախագահ Իվան Կորոտկովը, տարիներ շարունակ լռել և այդ մասին արտահայտվել է միայն քսան տարի անց. «Աշխատանքային օրը մոտենում էր ավարտին: Հանկարծ Բերիայի աշխատասենյակում հնչում է կրակոց: Կորոտկովը անմիջապես սլանում է կրակոցի կողմը, բացում է դուռը: Լավրենտի Բերիան սեղանին է նետում ատրճանակը, իսկ գորգի վրա արյան լճի մեջ պառկած է գլխից վիրավոր Հայաստանի կոմկուսի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանը: Կորոտկովը հետ է գալիս իր սենյակ, կատարվածի մասին պատմում Ա. Իվանովային և ավելացնում. «Երբեք ոչ ոքի ոչ մի տեղ չպատմել այդ մասին: Եթե ուզում ես ապրել»: Մոսկվա վերադառնալիս գնաց-

³³ Ավագան 1990, 4:

³⁴ Չարենցի հետ: Հուլիս, 1997, 290–291:

Գասպարյան Դ.

քում Կորոտկովը կրկնում է. «Տե՛ս, Աննա՛, ոչ մի խոսք, այլապես երկուսս էլ կորած ենք»³⁵:

Փաստն արձանագրվել է ԽՄԿԿ XXII համագումարում (1961, հոկտեմբեր). Մալենկովի գործունեությանը համագումարի ելույթում անդրադառնում է ԽՍՀՄ Մինիստրների սովետին առընթեր Պետանվտանգության կոմիտեի նախագահ Ա.Ն. Շելեպինը. «Մալենկովի խղճին է մնում նաև Հայաստանի կուսակցական և խորհրդային ապարատի բազմաթիվ աշխատողների հիշատակը, որոնք ձերբակալվեցին նրա կարգադրությամբ՝ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Խանջյանի սպանության կապակցությամբ, որին, ինչպես հետագայում պարզվեց, անձամբ սպանել էր Բերիան իր առանձնասենյակում»³⁶:

Նույն տեսակետին են նաև Անատոլի Ռիբակովն իր «Արբատի զավակները» վեպում (հայերեն թարգմանությունը՝ 1988) և Ռոյ Մեդվեդևը: Վերջինս գրում է. «Հայաստանի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանին Թիֆլիսում սպանել է անձամբ Բերիան: Բերիայի աշխատասենյակի հարևանությամբ գործատեղում գտնվող կուսակցական վերահսկողության կոմիտեի երբեմնի աշխատակցուհի Ա. Իվանովայի վկայությամբ, ով լսել է կրակոցի ձայնը, Խանջյանի դիակը տեղափոխել են այն հյուրանոցը, որտեղ սովորաբար իջևանում էին Հայաստանից ժամանած կուսակցական աշխատողները: Բերիայի մեղսակիցները Խանջյանի դիակը դրել են մահճակալին և օդ կրակել»³⁷:

Խանջյանի թաղումը տեղի է ունեցել հուլիսի 12-ին: Մուղդուսու խուզարկու հայացքի ներքո ոչ ոք չի հանդգնել պատվո պահակ կանգնել: Թաղման թափորը նկատի ունենալով՝ Ալազանը գրում է. «Սեղմված-խճողված շարքերում քայլում էի, հանկարծ կողքիս տեսա Ստեփան Զորյանին: <...>: Մեզանից քիչ առաջ նկատեցի Եղիշե Զարենցին»³⁸:

Ժողովուրդն ալեկոծված էր, մինչդեռ Բերիայի դրածոները տարբեր տեղերում հավաքներ էին կազմակերպում և վանկարկում՝ «Կորչի իմպերիալիզմի լակեյ դավաճան Խանջյանը», «Շնորհակալություն ընկեր Լավրենտի Բե-

³⁵ Антон-Овсеенко 1999, 270.

³⁶ XXII съезд Коммунистической партии Советского союза. Стенографический отчет, 1962, т. 2, 404.

³⁷ Медведев 1990, 220.

³⁸ Ալազան 1990, 7–8:

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

րիային»։ Թաղման գիշերը նրանց, ովքեր հրապարակավ հայտարարում էին՝ ոչ թե ինքնասպանություն է, այլ սպանություն, ձերբակալել են։

Խանջանի հանդեպ Չարենցի վերաբերմունքը ազատ էր, հարգալից, վստահող և գնահատող։ Խանջանի սպանությունից հետո Չարենցն իրեն զգում է կատարելապես անպաշտպան։ Ինքն իր առջև կանգնում է որպես հակառակորդների կողմից պաշտոնապես հռչակված հանցապարտ. «9. VII. 1936» վերնագրված բանաստեղծության մեջ պարզ ասում է.

... Կարծես թե միայն իննից հուլիսի,

Այդ քստմնելի օրվանից է, որ

Իմ գրած ամեն մի ոտանավոր

Իր նյութի, իր ողջ իմաստի մասին,

Իբրև դրվատող կամ նշավակող,

Կարդալուց առաջ անբառ ավետող

Մի չոր թվական սկսեց կրել...

Եվ վերնագրերն այդ անբառ, անանուն

Դարձան մահվան պես ահեղ ու անհուն³⁹։

Նույն այդ օրը Չարենցն արել է Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին վերաբերող գրառումներ՝ աշխատանքից նրան ազատելու կապակցությամբ։

1936, հուլիսի 14-ին տեղի է ունենում ՀԽԳՄ կուսկազմակերպության ժողովը. Խանջանի սպանության մասին գեկուցում է Ն. Դաբադյանը։ Ներկա էին՝ Դ. Տեր-Սիմոնյան, Ն. Զարյան, Վ. Ալազան, Գ. Հովնան, Վ. Նորենց, Հ. Քոչար, Գ. Ղազարյան, Ա. Սարգսյան։ Ելույթ ունեցողները դաժան քննադատության են ենթարկում Խանջանին, որի «դավաճանական ինքնասպանությունը» հարված էր «Անդրերկրյունին և ընկեր Բերիային»։ Քննադատվում են նրա հովանավորյալ գրողները։ **Ն. Զարյան**. «Ընկերներ, Խանջանի դավաճանական ինքնասպանությունը նոր լույս է սփռում այն քաղաքականության վրա, որ նա տանում էր կուլտուրայի, մասնավորապես գրականության ասպարեզում»։ Ըստ նրա՝ Խանջանի «երկրիմի նացիոնալիստական քաղաքականությունը» Բակունցի հետ մեկտեղ պաշտպանել են նաև Նորենցը, Ալազանը, իսկ Տեր-Սիմոնյանն ինձ ասում էր. «Նայի՛ր, ես էլ գիտեմ, որ Բակունցն ու Չարենցը նացիոնալիստներ են, բայց հասկացիր, որ Խանջանը նրանց պաշտպանում է։ Զգուշացի՛ր, նրանք քեզ կհալածեն»։ **Վ. Նորենց**. «Հայտնի է, որ երբ Բակունց-Չարենց-Մահարի-Արմեն խմբակը հրապարակ եկավ բա-

³⁹ **Չարենց** 1983, 131:

Գասպարյան Դ.

ցահայտ նացիոնալիստական տենդենցներով, մենք բոլորս միասնական ուժերով պայքարի ելանք նրա դեմ, և սկզբնական շրջանում պայքարը շատ հաջող էր ընթանում: <...>: Ա. Խանջյանի երկդիմի գրական քաղաքականությամբ զուգահեռ չհանելով՝ մենք այն համոզմունքն էինք կազմել, որ Ա. Բակունցն ու Ե. Չարենցը մեր գրականության համար մեծություններ են: <...>: Ինչպես հայտնի է, այդ պայքարի մեջ Չարենցի «Գիրք ճանապարհին» կենտրոնական հարց էր մեզ համար: Մեզ թվում էր, թե այդ գիրքը ինչ-որ մի չտեսնված նվաճում է լինելու խորհրդային գրականության համար: Մենք ամեն ջանք գործ էինք դնում, որ այդ գիրքը լույս տեսնի նախքան գրողների համագումարը: Չարենցի գրքի հարցն այդ շրջանում լուծվելու վրա էր: Անդրերկրկոմի կազմած հատուկ հանձնաժողովը մի շարք նյութեր դուրս էր հանել, և գիրքը պիտի լույս տեսներ: Մենք դիմեցինք Ն. Ստեփանյանին, որ իր «լուսժողական հեղինակությամբ» Կենտկոմում պահանջի գիրքն շտապ լույս ընծայելու: Նա ասաց, որ գիրքն ուշանում է Խանջյանի կողմից անկախ, որ Արիսյանը տանում է մեծապետական շովինիզմի քաղաքականություն, և նա է հիմնական արգելակողը: Այդ համոզումն ուներ և Ե. Չարենցը, և դրանով է բացատրվում նրա այն ժամանակվա խայտառակ տեռորիստական սպառնալիքն ընկ. Արիսյանի հասցեին»: **Հ. Քոչար.** «Ալազանն այնտեղ հասավ, որ ամենակրքոտ կերպով պաշտպանեց Բակունց-Չարենց-Արմենի նացիոնալիստական խմբակը... Ալազանի մասին կուսակցական ակտիվի նիստն ասել է, որ նա քծնող է: Դա ճիշտ որակում է: Խանջյանի դավաճանական սպանությունից առաջ բոլորիս հայտնի էր Ալազանի այդ քծնանքը: Բոլոր առիթներով գովելով Խանջյանի գանգուր մազերը՝ Ալազանն իր բոլոր հողվածներն սկսում, շարունակում ու վերջացնում էր Խանջյանով»: **Գ. Հովնան.** «Աններելի է մեր գրական քննադատության համար, որ մինչև հիմա չի մերկացրել Ակսելի հանցագործությունների նացիոնալիստական բնույթը»: Այնուհետև. «Հ. Մկրտչյանը մի ընդարձակ հողված էր գրել նաև Չարենցի նացիոնալիստական սխալների մասին՝ հատկապես կանգ առնելով «Գիրք ճանապարհին» աշխատության վրա»: Ցավում է, որ այն չտպագրվեց:

Ելույթ ունենալով, **Վ. Ալազանն** իր քաղաքական վրիպումներից մեկն էլ համարում է. «Հաշտվողական, անզգոն, երբեմն հովանավորող և պաշտպանող վերաբերմունքը դեպի Ա. Բակունցի և Ե. Չարենցի նացիոնալիստական սխալները: <...>:

Խանջյանը Չարենցի նացիոնալիստական մի հողվածը ուղարկեց «Գրական թերթ»-ին՝ տպագրելու (խմբագրում էր Ն. Դաբաղյանը). ես, բոլոր ընկեր-

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

ների հետ միասին, միաձայն որոշեցինք չկատարել Կենտկոմի քարտուղարի առաջարկը և հողվածը վերադարձրինք Խանջանին: <...>: Ա. Խանջանը իր բացարձակ պաշտպանության տակ էր առել Բակունցի, Չարենցի, Թոթովենցի, Մահարու, ինչպես նաև մյուս գրողների նացիոնալիստական սխալները <...>: Ինչպես ընկերները հիշում են, 1933 թվի վերջերին Չարենցը ռեստորանում, գիշեր ժամանակ, հարբած վիճակում ամբողջ հասարակության առաջ ինձ հայտարարեց «Չեկայի ագենտ, դավաճան, գրողներին չեկային մատնող, Բուլգարին և այլն»: Այս դեպքից հետո ես խիստ տոնով նամակ գրեցի Խանջանին՝ խնդրելով կա՛մ պատժել Չարենցին, կա՛մ էլ ազատել ինձ գրողների միության աշխատանքներից: Խանջանը ո՛չ այն արեց և ո՛չ էլ մյուսը: Բացի այդ, այս դեպքից հետո մեր գրողների միության կոմֆրակցիան և վարչությունը որոշում ընդունեցին Չարենցին արտաքսել միությունից: Այն մոմենտին, երբ այդ որոշումը տպագրվում էր «Գրական թերթ»-ում (թերթը խմբագրում էի ես), Խանջանը զանգահարեց ինձ և կարգադրեց այդ որոշումը հանել թերթից: Ինչպես հայտնի է, հենց այդ նույն շրջանում, կարծես որպես արձագանք չեկայի դեմ ուղղված Չարենցի խոսքերի, Բակունցը գիշեր ժամանակ, հարբած վիճակում հայիոյել է ընկ. Ստալինին, չեկային և իրեն՝ Խանջանին (այդ մասին լսել էին Ա. Վշտունին և Ս. Խաչատրյանը): Բակունցը մնաց անպատիժ՝ կոնտրոլի կոմիսիայից ստանալով միայն նկատողություն: Խանջանը Բակունցի նկատմամբ բռնել էր բացարձակ հովանավորող դիրք: <...>: Ալազանը նշում է նաև, որ 1934 թվին գրողների համամիութենական համագումարից վերադառնալիս գնացքում, մի քանի գրողների ներկայությամբ Բակունցը հայիոյել է նաև Խանջանին: Իրեն տեղեկացնելուց հետո հանգիստ ասել է. «Ոչինչ, գրող է, հարբած է եղել, կարևորություն չափտի տալ»: Նա վերին աստիճանի լիբերալ վերաբերմունք ուներ դեպի գրողն առհասարակ <...>: Մեզանում՝ գրականության նացիոնալիստական շրջաններում, այն միտքն էր տիրապետում, որ Հայաստանում միայն երկու գրող կա՝ Չարենց և Բակունց, որոնք երկուսն էլ, և հատկապես Բակունցը, նացիոնալիզմի կրողներն էին մեր գրականության մեջ. այս կարծիքն ամենից առաջ բխում էր Խանջանի քաղաքականությունից»: «Բակունցը կատարում էր քայքայիչ աշխատանք անկուսակցական գրողների մեջ՝ իր ազդեցության տակ առնելով ոչ միայն Չարենցին, այլև Թոթովենցին, Դեմիրճյանին, Զ. Եսայանին...»: «Գրականության ասպարեզում նա [Խանջանը] տուրք էր տալիս Բակունցի և Չարենցի տրամադրություններին»: «1934 թվին մեր գրականության մեջ բորբոքվեց խմբակային ուժեղ պայքար: Այդ պայքարն ավելի սրվեց Ե. Չարենցի «Գիրք ճանա-

Գասպարյան Դ.

պարհին» արգելելուց հետո: Ես պաշտպանում էի Չարենցի գրքի լույս ընծայումը...»: Ներսիկ Ստեփանյանը «մեծ ակտիվությամբ հարձակվում էր ընկ. Արիսյանի և ընկ. Ակոպովի վրա՝ նրանց համարելով հայ կուլտուրայի թշնամիներ, նա մեծ ակտիվությամբ պաշտպանում էր Չարենցի գրքի անփոփոխ լույս ընծայումը: Երբ Չարենցի գիրքը վերանայելու համար Անդրերկրկոմի կողմից նշանակվեց հանձնաժողով՝ ընկ. Բերիայի և Արիսյանի մասնակցությամբ, Ստեփանյանը, սաստիկ գազազած, գոռում էր, թե՝ «վրացի՞ն պիտի գա հայ գրողի գիրքը քննի և թույլատրի կամ չթույլատրի»: Այդ գազազած տրամադրությունը Ստեփանյանի միջոցով փոխանցվում էր նաև Չարենցին»: Ալազանի ելույթից՝ որպես մեղադրանք, հայտնի են դառնում նաև հետաքրքրական մանրամասներ. Աբովյանի մասին վեպ գրելու գաղափարը Խանջանն է հուշել Բակունցին, Չարենցին հորդորել է վեպ գրել Նալբանդյանի մասին: Շատ է հավանել Մահարու և Թորոմենցի ինքնակենսագրական վեպերը, հրատարակիչներին ցուցում է տվել տպագրել հայ դասականներին: Ալազանը նորից է բողոքել Խանջանին, թե՝ Բակունցը խուսափում է ժամանակակից նյութից: Խանջանը վրդովվել է. «Եղբայր, հանգիստ թողեք այդ մարդուն, նրան ժամանակակից նյութ չի հաջողվում, թողեք գրի իր «Աբովյան» վեպը, Խանջանը նամակ է գրել Չոպանյանին և գովաբանել «Գիրք ճանապարհի»-ն, Չոպանյանին պատվիրել է կազմել Քուչակի երկերի ժողովածուն, որ պետք է տպագրեր Պետհրատը, հավանել է «Արևմտահայ բանաստեղծներ» (1930) գիրքը, Չարենցի խմբագրությամբ լույս տեսած Մեծարենցի հատորը (1934): Խանջանի հանդեպ նախկին հիացմունքը, ըստ Ալազանի, հիմա իր մեջ «փոխվել է ատելության, որովհետև նա քայքայեց մեր կուլտուրայի ճակատը, մեր կուսակցության համար ստեղծեց մեծ դժվարություններ»: «Պանծալի և աննկուն ղեկավար» Բերիայի առջև Ալազանը խոստովանում է իր «մեղքերը», ասում, որ բավականին լուրջ «սխալներ և հանցանքներ» է գործել կուսակցության առջև և հայցում է ներողամտություն:

Դ. Տեր-Սիմոնյան. «Աղասի Խանջանի ինքնասպանությունը դա մի պրովոկացիոն, դավաճանական ակտ էր ընդդեմ Անդրերկրկոմի, ընկ. Բերիայի և մեր կուսակցության գծի: Այդ ինքնասպանությունը տրամաբանական վախճանն էր այն երկրիմի, երկերեսանի քաղաքականության, որ վարում էր Խանջանը... <...>: Խանջանը իր քաղաքականության բոլոր ասպարեզներում աշխատում էր Հայաստանը պահել Անդրկովկասից կղզիացած վիճակում...»: Հովանավորում էր «նացիոնալիստական ինտելիգենցիային», «հալածում էր կուսակցության կայուն կադրերը, պատասխանատու ընկերներին աշ-

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

խատում էր լարել իրար դեմ»: «Ակսել Բակունցին նա համարում էր ամենատաղանդավոր գրողը. երբ բազմաթիվ առիթներով ես հայտնում էի Խանջանին, որ Բակունցը խուսափում է խորհրդային թեմատիկայից, չի ուզում կապվել արդյունաբերության, կոլտնտեսությունների հետ, վարկաբեկում է կոմունիստ քննադատներին, նացիոնալիստական տրամադրություններ է տարածում անկուսակցական գրողների մեջ, - նա ասում էր. «Գրող մարդ է, ինչ եք հալածում»: Ասում է նաև, որ որպես միության նախագահ պայքարել է Չարենցի ու Բակունցի դեմ, հիշում է 1935 թ. մայիսին Մոսկվայի իր զեկուցումը, որտեղ Չարենցին՝ որպես նացիոնալիստի, մղել էր հետնախորք:

Հ. Մկրտչյան. «Ադասի Խանջանի ինքնասպանության դավաճանական պրովոկացիոն ակտը ուղղված է մեր կուսակցության, նրա Լենինյան-Ստալինյան ազգային քաղաքականության դեմ, Անդրերկրկումի և ընկեր Բերիայի, Անդրկովկասյան ժողովուրդների եղբայրության դեմ»:

Բողոքում է, որ Խանջանը «մեր գրականության ողնաշարը համարեց Բակունց-Չարենց խմբակը», «կասեցրել է նացիոնալիզմի և նացիոնալիստ գրողների դեմ ուղղված ամեն մի քննադատություն»: «Հայտնի է, որ նա արգելեց ժուռնալում տպագրել իմ հոդվածաշարը Ե. Չարենցի, Վ. Վահանյանի, Ա. Բակունցի, Վ. Թոթովենցի և այլ հեղինակների մասին, Ն. Ջարյանի, Հենրու հոդվածները՝ մեղադրելով մեզ ձախության մեջ: <...>: Խանջանը ինձ հանդիմանեց, թե ինչու Ադրբեջանի խորհրդայնացման կապակցությամբ ժուռնալի համարը նվիրել եմ Ադրբեջանի գրականությանը»:

Քանդակագործ **Արա Սարգսյանը** կոչ է անում «սխտեմատիկ անխնա պայքար» ծավալել «նացիոնալիստ» Բակունցի և նրա նման քաղաքական դավաճանների դեմ:

Գրական քննադատ **Նորայր Դաբաղյանը**, կրկնելով մյուսներին, ավելացնում է. «...երկու նացիոնալիստներ՝ Ակսելը և Վանանդեցին, իր ժամանակին չեն մերկացվել գրական կազմակերպության կողմից»⁴⁰:

Այս «խանդավառ» ժողովից հետո 50 հայ մտավորականի ստորագրությամբ ուղերձ է հղվում «Հայ ժողովրդի լավագույն բարեկամ, աշխատավորության սիրելի առաջնորդ ընկ. Ստալինին»: Ստորագրյալները դատապարտում են Խանջանի «ինքնասպանության» «փոքրոգի քայլը» և հավաստիացնում, որ հայ մտավորականությունը ամբողջ հայ ժողովրդի հետ պողպատե վահանի պես կանգնած է սոցիալիզմի պաշտպանության դիրքերում՝ հանճարեղ

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 170, գ. 1, ց. 4, թ. 1-52:

Գասպարյան Դ.

առաջնորդ, մարդկության իմաստուն զավակ Ստալինի ղեկավարությամբ: Ստորագրել են ժամանակի հայ մտավորականներից շատերը⁴¹: Իսկ ստորագրողներից ոմանք ևս դարձան 1937 թվականի զոհեր:

Այս ամենը նշեցինք, որպեսզի ասենք, որ ուրացման այս սև մթնոլորտում Չարենցը ոչ միայն չուրացավ Խանջանին, այլև մեծարեց նրան և «Դոֆինը Նայիրական» սոնետներում կերտեց իրական շատ համահունչ նրա գեղարվեստական կերպարը: Սոնետները գրել և մաքրագրել է հուլիսի 29–30-ին Ծաղկաձորի գրողների տանը, վերջնական տեսքի է բերել. ղեկտեմբերի 4-ին նորից Ծաղկաձորում:

Վկայություն Ծաղկաձորում հանգստացող Նորենցի. «Անվերջ մտորում էր Խանջանի մասին, դատում, ենթադրություններ և եզրակացություններ անում: Նա իր այդ ապրումներն ու մտածումները գեղում էր նաև բանաստեղծությունների մեջ: Ինձ կարդաց այդ օրերին գրած սոնետների մի փունջ՝ «Նաիրյան դոֆին» ընդհանուր խորագրով»⁴²:

1937 թ. փետրվարի 8-ի մի գրության մեջ հուշում է. «Վերջնական տեսքատը միայն սա է»: «Իմաստություն» սոնետի վրա ավելացրել է. «Тут кончается А. Х-ян и начинается իսկական ԲՈՂՇԵՎԻԿՅԱՆ ՍՏԱԼԻՆՅԱՆ ՀԱՅ ղեկավարություն... 1936.XI–11»⁴³:

Ստեղծել է առանձին սոնետների մի քանի տարբերակներ, ինչը պայմանավորված է վերջնականի որոնումներով, որոնցում դառը արցունքներով ոգեկոչում է հանրապետության ղեկավարի, ընկերոջ թանկ հիշատակը: Ամբողջ շարքը քաղաքական ու ազգային այդ ծանր աղետի սուր և հուսահատ գիտակցումն է:

Վերնագրերին հաջորդող «11.VII.1936» թվագրությունը Խանջանի հոգեհանգստի օրն է:

Խանջանի ոգեկոչմանն են նվիրված հետևյալ սոնետները՝ «Դոֆինը Նայիրական», «Դոֆինը» իրական», «Մայրը», «Շրթունքները», «Լեզենդը», «Մա'հ լեզենդին», «Իմաստություն», «Ճանապարհ խաչի (իբրև տապանագիր)»:

Պատմությունը կրկնվում է («Հին պարտության լեզենդը»). հայրենանվեր Արա Գեղեցիկը դարձավ Շամիրամի զոհ, հայրենանվեր Խանջանը՝ Բերիայի:

⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 82, թ. 1–6:

⁴² Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին 1961, 203:

⁴³ **Չարենց** 2017, 377:

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

Սոնետներից բացի, Խանջյանի հետ կատարված ողբերգության արձագանք են նաև այլ ստեղծագործություններ՝ «Ջառանցանք» («Թվում է վայրկյանից այն սև»)՝⁴⁴, «Ջարմանք է հարուցում իմ մեջ»⁴⁵, որոնք մեկ ամբողջի մասեր են:

Ահա երկրորդ սոնետը.

Այս՝ գաղթական կանանց ընտանեկան սուգով
Եվ շիվանով միայն շրջապատած
Փայտյա դագաղն ու դին արյունոտած–
Մի՞թե օ, Աղասի՛,– դիակն է քո...

Դո՛ւ ես արդյոք պառկած այդքան անհույզ դեմքով
Հանցապարտի, գողի դագաղ մտած,–
Երբ ժողովուրդն անգամ ասքերն իր թաց
Վարանքով է սրբում բաց դագաղի դեմ քո...

Որպես ջրհորն ընկած աստեղային մի ջահ՝
Ընկավ՝ պոկվեց հանկարծ լուրթ եթերից
Թե՛ դոֆինյան քո դեմքը, թե՛ անունդ «*Խանջյան*»:

Եվ ես հիշում եմ մեր այն մտերիմ
Եվ իրոնիկ գրույցը այնքա՛ն թովիչ–
Երբ կոչեցի ես քեզ – **նայիրական դոֆին**...⁴⁶:

Կյանքը դեռևս շարունակվում էր. 1936 թ. օգոստոսի 9-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը հաստատում է Պուշկինյան հանձնաժողովի ներկայացրած հանդիսությունների պլանը: Չարենցի կազմած պլանը հետագայում Ամատունու կողմից վերանայվում է ու սեղմվում: Դեռևս Խանջյանի օրոք Ամատունին համապատասխան գրությամբ դիմել էր նրան. «Աղասի! Չարենցի ներկայացրած պլանը ըստ իս հիմնականում ընդունելի է՝ բացառությամբ հրատարակչական պլանից: Այդպիսի պլանն իրագործել մեր պայմաններում և այդքան կարճ ժամանակամիջոցում, անհնարին է: Ես կարծում եմ՝ կանգ կառնենք նախատեսվածի մեկ քառորդի վրա: <...>: Ես կարծում եմ, որ ընդգրկումը շատ լայն է»⁴⁷:

⁴⁴ Տե՛ս **Չարենց** 1983, 542:

⁴⁵ Տե՛ս **Չարենց** 2017, 164:

⁴⁶ **Չարենց** 2017, 153:

⁴⁷ **Չարենց** 1996, 515:

Գասպարյան Դ.

Իսկ 1936 թ. օգոստոսի 22-ի ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն կայացնում է այսպիսի որոշում. «(Ա. Եղիազարյան, Ամատունի) Նկատի ունենալով, որ Չարենցի արտասահման մեկնելը մոտիկ ժամանակներում չի իրականանա՝ չեղյալ համարել ԿԿ բյուրոյի 1936 թվի հունիսի 29-ի որոշումը՝ Չարենցի ընտանիքին 800 ռուբլու չափով նպաստ տալու վերաբերյալ»⁴⁸: Չարենցի արձագանքը. «Չեն ուզում ինձ բաց թողնել, գիտեն, որ զգվել եմ իրենցից: Ասում են՝ վայրտա չկա կամ էլ ուրիշ նման բաներ... Խանջանի մահը ավելի է բարդացրել այս հարցը, հոռահատվում եմ, ի՞նչ անեմ»⁴⁹:

Նախնական պայմանավորվածությամբ պետք է մեկներ Փարիզ:

Եզրակացություն

Ե՛վ Մյասնիկյանը, և՛ Խանջանը հայրենաշեն ղեկավարներ էին, ովքեր շատ լավ գիտեին նաև հայոց պատմությունն ու հայ մշակույթը: Այս տեսադաշտում Չարենցը նրանց համար գնահատելի կերպար էր: Մյասնիկյանը, լինելով Տերյանի ընկերը, խոր ակնածանք ուներ նրա հիշատակի հանդեպ և այդ ակնածանքը դրսևորում էր նրա գործը շարունակող բանաստեղծ Չարենցի գործնական օժանդակությամբ, պաշտպանությամբ և նրա տաղանդի գնահատությամբ՝ տպագրեց նրա երկհատորյակը, գործուղեց արտասահման՝ աշխարհը ճանաչելու:

Խանջանը ևս շատ բարձր էր գնահատում Չարենցի տաղանդը: Նրա օրոք քաղաքական հարցերը սրված էին: Գրողների յուրաքանչյուր ստեղծագործության մեջ նախ նացիոնալիզմ էին որոնում և նոր միայն գեղարվեստ: Ուժեղացել էր Անդրերկրկոմի կոաակցական ղեկավար Բերիայի վերահսկողությունը: Նրա ճնշմամբ քաղաքական բանասարկուները շատացել էին: Այս տեսակետից Չարենցին էլ է քննադատության բաժին հասել, ընդհուպ «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի արգելում: Այնուամենայնիվ, Խանջանը կարողանում էր պահպանել իր մտավորականությանը, մասնավորապես պաշտոնական քննադատություններից առանձին՝ հոգատար էր նրա հանդեպ: Խանջանի սպանությունից հետո Չարենցը կորցրեց իր պաշտպանին և կարճ ժամանակ հետո ինքն էլ զոհ գնած Ամատունու սաղրանքներին:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 25, թ. 133:

⁴⁹ Չարենցի հետ: Հուլիս, 1997, 319:

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ալազան Վ. 1990, Տառապանքի ուղիներով, Երևան, «Սովետական գրող», 238 էջ:

Գասպարյան Դ. 1994, Փակ դռների գաղտնիքը, Երևան, «Ապոլլոն», 727 էջ:

Գրական թերթ, Երևան, 21.04.1933, թիվ 7:

Գրական թերթ, Երևան, 20.01.1936, թիվ 2:

Գրական թերթ, Երևան, 01.04.1997:

Ջաքարյան Ալ. 1989, Գրականության և պատմության ընթացքները, Երևան, «Սովետական գրող», 548 էջ:

Խորհրդային Հայաստան, 18.11.1933, Երևան, թիվ 267:

Խորհրդային Հայաստան, 27.03.1925, Երևան, թիվ 69:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 13, գ. 25, թ. 167–168:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 14, գ. 51:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 30, թ. 27–63:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 24, գ. 19ա, թ. 73–74:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 70, թ. 33:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 25, թ. 133:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 39, թ. 81:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 82, թ. 1–6:

ՀԱԱ, ֆ. 170, գ. 1, ց. 4, թ. 1–52:

ՀԱԱ, ֆ. 170, գ. 1, գ. 1, թ. 1:

ՀԱԱ, ֆ. 170, գ. 1, գ. 1, թ. 2–3:

ՀԱԱ, ֆ. 170, գ. 1, գ. 4, թ. 34–44:

Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին, 1961, Երևան, Հայպետհրատ, էջ 400:

Մարտունի Ա. (Մյասնիկյան Ա.). Պրոլետարական գրականության նվիրված «Մուրճ» ամսագրի № 1-ի մասին. Խորհրդային Հայաստան, Երևան, 1, 2 դեկտեմբերի, թիվ 267, 268:

Չարենց Ե. 1983, Անտիպ և չհավաքված երկեր, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 711 էջ:

Չարենց Ե. 1996, Նորահայտ էջեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 633 էջ:

Չարենց Ե. 2017, Գիրք մնացորդաց, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 485 էջ:

Չարենց Ե. 1967, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 804 էջ:

Չարենցի հետ: Հուլիս 1997, Երևան, «Նաիրի», 424 էջ:

XXII съезд Коммунистической партии Советского союза. Стенографический отчет», М., 1962, т. 2, 608 с.

Антон-Овсеенко А. 1999, Берия, Москва, «АСТ», 480 с.

Медведев Р. 1990, О Сталине и сталинизме, Москва, «Прогресс», с. 488.

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОРТРЕТЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ ДЕЯТЕЛЕЙ
В ЛИТЕРАТУРНОЙ ГАЛЕРЕЕ ЧАРЕНЦА
(Александр Мясникян, Агаси Ханджян)**

ГАСПАРЯН Д.

Резюме

Ключевые слова: Чаренц, Мясникян, Ханджян, Аматуни, ЦК, народ, история.

Жизнь и творчество Егише Чаренца неотделимы от истории. Чаренц вошел в историю «как солдат-доброволец Родины», как участник и идеолог революции, «организатор литературной работы, руководитель и теоретик фракции «Ноябрь», «как издатель», сторонник и критик политических лидеров республики.

Е. Чаренц поддерживал отношения с некоторыми представителями политического руководства республики, в частности, с Ал. Мясникяном и А. Ханджаном, которые считали поэта знаковой фигурой в армянской литературе и преклонялись перед его талантом. Секретарь ЦК КПА А. Аматуни сыграл роковую роль в судьбе Чаренца, став причиной его ареста и гибели.

**HISTORICAL PORTRAITS OF POLITICIANS IN CHARENTS'
LITERARY GALLERY
(Aleksandr Miasnikyn, Aghasi Khandjyan)**

GASPARYAN D.

Summary

Key words: Charents, Myasnikyan, Khanjyan, Amatuni, Central Committee, people, history.

The life and work of Yeghishe Charents are inseparable from history. Charents went down in history “as a volunteer soldier of the homeland,” as a

Քաղաքական գործիչների պատմական դիմանկարները Չարենցի...

participant and ideologist of the revolution, “as an organizer of the literary work, leader and theorist of the “November” fraction, “as a publisher”, as a supporter and critic of the republic’s political leaders.

He was on good terms with some of the political leaders of the republic, especially Alexander Myasnikyan and Aghasi Khanjyan. They both considered the poet an emblematic figure in Armenian literature and admired his talent. The First Secretary of the Communist Party in Armenia A. Amatuni played a fatal role in Charents' life, being the reason for his arrest and execution.